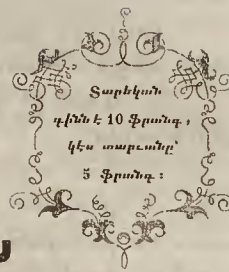

ԵՐԻՐԱՊԵՏ

Օ Ր Ա Գ Ի Ր Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն

Թ Ի Ի 12.

1862

Ե. ՀԱՏՈՐ

Պատկերներու
փառաբանում:

աւիթ Թենիէ, Անվէրի եւ
րեւելի նկարիչներէն մէկը
(ծն. 1610), սկսած էր հըռ-
չակ հանել իր բազմաթիւ
նկարներովը, որոնց մէջ բնա-
կան ճշդութիւնը՝ գունոց
կենդանութեան հետ կը մըր-
ցէր: Սակայն այսպէս արտա-
քոյ կարգի տաղանդ ունենա-
լով ալ, տան ելեւմուտքն ա-

ղէկ վիճակի մէջ չէր. ուստի եւ խեղճ պատկերահանը
շատ անգամ ան նեղութեան փորձերը կ'առնուր,
որուն մէջ կ'իյնան նոյն իսկ հանձարեղ ու ճարտար
մարդիկները թանկագին մետաղի մը պակասութենէն:
Բազմաթիւ զուարթ ու կայտառ զաւկներ
չորս կողմը կը պատէին, որոնց կերպարանքը մեծ
նմանութիւն ունէր իրենց հօրը վրձինէն ծնած
սքանչելի նկարներուն. բայց աս սիրուն զաւկը
ները հագուեցընելու եւ սնուցանելու էր: Տանտի-
կինը, թէպէտ ուրիշ կողմանէ ազնիւ ու պատուական
խաթուն մըն էր, սակայն տանը համար՝ հասարակո-
րէն երկանը վաստակածէն քիչ մ'աւելի ծախք կը-
նէր. իսկ երեկը չունէր ան կարգի ու խնայութեան
հոգին, որն որ զմարդ ստոյգ է երեւելի արուեստաւոր
չընէր, բայց քաջ տանտէր ըլլալու համար ամէն
բանէ աւելի հարկաւոր է:

Չմերուան մը սկիզբները աս նշանաւոր նկարիչը
սովորականէն աւելի մեծ նեղութեան մէջ կը գտնուէր.
այնպէս որ նոյն իսկ տան ամենահարկաւոր բաները
չէր կրնար հոգալ: Ուստի ասոր ճար մը հոգալու
էր: Թենիէ քանի մը ամսուան մէջ քաջած բոլոր
նկարները մէկտեղ ժողվելով, արուեստանոցին սրահ-

ներէն մէկուն մէջ կարգաւ տեղաւորեց, փոյթ տա-
նելով որ ամէն մէկն իրեն ամենէն յարմար դիրքին
մէջ տեղաւորէ՝ լուսոյն նկատմամբ: Անկէ զատ՝ քա-
ղաքին մէջ հրատարակեց որ բոլոր իր քաջած պատ-
կերները ծախու պիտ'որ հանէ:

Որոշեալ ժամանակը հետաքրքիր մարդկան բազ-
մութիւն մը կը սկսի արուեստաւորին տունը գիմել:
Ամէն մէկ պատկերը կը քննուի. բայց դնելու դի-
տաւորութիւն ունեցող չի գտնուիր: Պատկերի վա-
ճառականներ՝ նկարչին կարօտութեան վիճակէն ա-
ռիթ առնելով, կը ջանան կերպ կերպ հնարքներով
նկարներուն գինն իջեցընել:

Ի՛նչ, կ'ըսէ անոնցմէ մէկը, ունեցածդ բոլոր
բոլոր աս է. այսպիսի չնչին բաներու համար հոս
գալու աշխատութիւնն ալ չէր արժեր. բոլոր ժողո-
վածոյքին համար հարկը ոսկի կու տամ:

Եթէ հազար ալ տալու ըլլաս, չեմ ծախեր,
կը գոչէ Թենիէ սաստիկ սրտնեղութեամբ:

Կ'երեւայ որ ինք զինքդ առաջին կարգի արու-
եստաւորներէն մէկը կը համարիս, կ'ըսէ մէկայը.
բայց գիտցիր որ Բեղգիայի մէջ քեզի պէս հարկւր
նկարիչ կայ:

Ի՛նչ պիտ'որ ընենք, պոռաց անդիէն ուրիշ վա-
ճառական մը՝ ծաղրական եղանակաւ մը. աս այլան-
դակ նկարներն ինչ բանի կը ծառայեն. կարծես թէ
ամէնը միեւնոյն կաղապարի մէջ ձուլուած են: Ասկից
զատ՝ Գաղղիայի մէջ ամենեւին չեն կրնար ծախուիլ,
եւ քանի որ թագաւորը հետզ այնպէս խստութեամբ
վարուեցաւ *, արքունեաց ազնուականներէն մէկը չի-
գտնուիր որ քու նկարներդ նոյն իսկ նախասնէկին
մէջ կախէ:

Կարելի է, պատասխանեց նկարիչը՝ սրտին զայ-
րոյթը ծածկելու պարապ ջանք ընելով. սակայն ան-
դին տակաւին կը մնայ Անգղիա, Գերմանիա եւ մեր
հայրենիքը:

* Անգամ մը Լուդովիկոս Ժ. Գ. ին հաճոյական բան մ'ընե-
լու համար՝ իր սենեակը թենիէի քանի մը նկարներովը
զարդարած էին. սակայն թագաւորը զանոնք տեսնելուն
պէս, Շուտ վերցուցէք, մէկդի տարէք, ըսաւ, աս այլան-
դակ նկարները:

Իրօք ալ, պատասխան կու տայ վաճառականը, ինչո՞ւ միայն աս տեսակ նկարներ կը նկարես:

— Վասն զի միայն աս տեսակին մէջ յաջողութիւն ունիմ:

— Շատ աղէկ. բայց ինչո՞ւ նկարներուդ մէջ քիչ մը պատշաճաւորութիւն չկայ: Օրինակի աղապաւ, սա դիմացնիս եղող նկարին մէջ, նայէ ան կաքաւելու փորձ ընող գինով գեղացւոյն. մարդ կրնայ աւելի պլանդակ ու անշնորհք կերպարանք ունենալ...: Կարծես թէ առջեւդ իրօք ալ գինով մէկը կը տեսնես: Ասիկայ նկարի կերպարանք չունի:

— Ես կը կարծէի որ նկար մը որչափ բնական նին նման է...:

— Չէ, չէ. նկարներուն մէջ քիչ մ'ալ պատկերահանին մտքէն հնարուած բան պէտք է:

— Ես ալ ձեր կարծիքը կ'ունենայի, եթէ դիքեր կամ դիւցազներ նկարէի, եւ կամ եկեղեցւոյ պատկեր մը. ան ժամանակ բանաստեղծ կ'ըլլայի: Իսկ հոս՝ պատմագիր եմ, ան կը նկարեմ՝ ինչ որ կը տեսնեմ: Կ'աղաչեմ, պանդոկի մը նկարին մէջ ինչ գործք ունի մտքէ հնարուած բան: Հաւատացէք ինծի, տեսնա՞րք, եթէ ժամանակն իմ նկարներուս երանդները չ'ապականեր, եւ մեր յաջորդները զիս բոլորովին չ'են մոռնար, պիտ'որ ըսուի երբեմն թէ իմ նկարներս բնական են:

Յաջորդք թող ինչ կ'ուզեն՝ ըսեն, պատասխանեց բրտութեամբ վաճառականը. իսկ ես քու ժամանակակիցդ, բոլոր ժողովածոյքին համար նորէն հարկը ոսկի կու տամ:

Աւելի կ'այրեմ կամ առանց ստակի կու տամ, ըսաւ նկարիչը, քան թէ ան գնով: Եւ ասով զերենք ճամբեց, միանգամայն հրատարակեց որ պատկերները պիտի չ'ծախէ:

Թենիէ տիկինը սաստիկ տրտմութեան մէջ ինկաւ: Հիմայ ինչ պիտ'որ ընենք, կ'ըսէր ամուսնոյն. ալ մեր պիտոյքը հոգալու ինչ միջոց մնաց: Պէտք էր բոլորը հարկը ոսկիի տալ:

Ոչ երբեք, պատասխան տուաւ նկարիչը: Խենթութիւն կ'ընէ նկարիչ մը՝ երբ որ իր պատկերները կենդանութեան ատենը կը ծախէ:

— Ուրեմն ի՞նչ պիտ'որ ընես:

— Ի՞նչ պիտ'որ ընեմ. կը մեռնիմ:

— Ո՛հ, երկինք, ի՞նչ կ'ըսես:

— Եւ կամ թէ ինք զինքս մեռած կը կարծեցընեմ:

— Բայց ինչպէս կրնաս հաւտացընել թէ մեռած ես, երբ որ եւ ոչ հիւանդ ես:

— Հոգ մ'ըներ. դուն միայն սուգ մտիր, աղոց ալ սգոյ զգեստ հագցուր:

Ասոր վրայ նկարիչը ծածուկ Անվէրէն կ'երթայ, եւ քիչ մը ետքը բարեկամներու ձեռքով իր մահուան լուրը չորս կողմը կը տարածէ: Ամուսինն անմիջապէս պրիութեան զգեստ կը հագնի, աղաքն ալ

սեւ զգեստներու մէջ կը մոնեն, առանց իմանալու թէ ինչո՞ւ: Անկէ ետքը մեծ հռչակաւ կը հրատարակուի թէ հանգուցեալ Թենիէին նկարները՝ որոշեալ պայմանաժամէ մը սկսեալ՝ պիտի ծախուին:

Աս անգամ առաջինէն աւելի մեծ բազմութիւն մը կը ժողովուի: Ամենուն բերնէն ուրիշ բան չի լսուիր, բայց եթէ զարմացման ու ցաւակցութեան խօսքեր:

Նոյն իսկ պատկերի վաճառականք աս անգամ դիւրազգած բնութեան տէր եղած են: Տէր Աստուած, կը գոչէ իրենցմէ մէկը, կարելի է ան՝ որ առջի անգամ բոլոր ժողովածոյքը հարկը ոսկուով գնել կ'ուզէր. ինչ կենդանի երեւակայութիւն, բնականին հետ ինչ նմանութիւն: Տեսէք սա կանայքը, սա տղաքը, սա ծերերը, ինչ կենդանութիւն ունին. կարծես թէ կը ծիծաղին, կը խմեն, կը կաքաւեն, մարդ գրեթէ գրեթէ կը կարծէ որ նոյն իսկ երգելու ձայներնին ալ կը լսէ: Ո՛հ, ինչ ճարտարութիւն:

Ոչ դք մէջ մ'ալ այսպիսի նկարներ կարող պիտի ըլլայ նկարել, կ'ըսէ ուրիշ մը. Թենիէ աս արուեստին գաղտնիքը հետը գերեզման տարաւ:

Ամէնքը նկարչին ուժը տասը կտոր նկարները ձեռքէ ձեռք կը յափշտակէին. ստակի չ'ենայելով՝ նախանձաւորութեամբ մէկը մէկալին վրայ կրկին կ'աւելցընէին: Թէպէտ եւ նկարները ոսկուով ծածկելու ըլլանք, կ'ըսէին, դարձեալ փնաս չ'ենք ըներ: Անգղիա, Գերմանիա եւ նոյն իսկ Վաղղիա, որչափի կ'ուզենք՝ կրնանք ծախել:

Նոյն իսկ թերակատար թող տրուած քանի մը նկարներ, արուեստաւորին անունը կրող ստուերապիւններ արտաքոյ կարգի բարձր գնով ծախուեցան: Կարծես թէ իրարու հետ մրցութեան ելած էին թէ ո՞վ քսակը կրնայ պարպել՝ Թենիէի մէկ յիշատակը ձեռք բերելու համար: Մինչեւ նոյն իսկ ականջներու եւ քթերու ժողովածոյք մը, զորն որ Թենիէ հինգ տարեկան եղած ատեն քաջած էր, վաճառական մը հարկը դահեկանով գնեց:

Վաճառումը լմննալէն ետքը Թենիէ տիկինն ընդունած ոսկւոյն գէղը տեսնելով, սկսաւ խիզճ ընել երկանը բանեցուցած հնարքը: Իսկ նկարչին անմիջապէս հայրենիքը դարձաւ, իր ժառանգութիւնն անձամբ առաւ:

Շատերն եղան, որոնք անոր մեռած չըլլալուն վրայ նեղացան: Ա՛րսեն նաեւ որ գնողներէն ոմանք իրենց անիրաւութիւն եղած համարելով, դատաստանարաններու բողոք ըրին: Բայց որովհետեւ Թենիէ ընդհանրապէս քաղաքին բնակիչներուն շատ սիրելի էր, եւ նկարներուն մեծ մասը, թէպէտ սուղ ծախուած էին, բայց ըստ ինքեան նոյնչափ կ'արժէին, անոր համար բան մը չ'ըրցան ընել. աղմուկը շուտ մը հանգարտեցաւ, եւ խեղճ հանգուցեալը անկէջ ետքը խաղաղութեամբ վայելեց իր խորամանկ հնարքին պտուղը:

ՊԵՏԱԳՐԱԿ

Թղթապետությունն պատմությունը:

Վեր գրելը հնարումը ժամանակին սկիզբները գրելու կամ գրով բան մը աւանդելու եւ պահելու համար գործածուած թերթերը փայտէ ու մետաղէ տախտակներ էին: Ասկից ետքը յաջորդող ժամանակներու մէջ հինգ այլեւայլ շրջաններ կամ որոշ ատեններ կը գտնենք, որոնց մէջ թղթագործութիւնն իր կատարելագործութեան այլեւայլ աստիճաններուն հասաւ: Ի սկզբան՝ մանաւանդ Եգիպտոսի մէջ իբրեւ թուղթ շինելու նիւթ կը գործածուէին ծառերու, առաւելապէս արմաւենեղ տերեւները: Աս նիւթին կիրառութիւնը շատ ատեն չտեսցի, անոր տեղը յաջորդեց ծառին ներքին նուրբ կեղեւը, զորն որ Հռոմայեցիք ալ կը գործածէին, ինչպէս նաեւ Վերմանացիք ալ, բայց աս ետքին ներք գրելի միայն ոգորենեղ կամ ցարաւեղ (լատ. քաշ) ներքին նուրբ կեղեւները կ'առնէին: Ասոր գործածութիւնն ալ երկայն ատեն չդնաց, ու կամայ կամայ բոլորովին դադարեցաւ. անկից ետքը սկսաւ թղթագործութեան երրորդ շրջանը, այսինքն երբ որ Եգիպտոսի մէջ պապիրոս (Papyrus) ըստած եղեգի նման թուփի մը եղեգները կամ պրտուն թղթի տեղ գործածելու սկիզբ եղաւ: Ասոր ներքին կեղեւներէն Եգիպտացեաց քուրմերը իրենց հողաթափները կը շինէին. ուսկից նսեւ զգեստներ, հաստ չուան, վերմակ ու նաւու առագաստ կը շինուէր: Կամայ կամայ նոյն օգտակար եղեգին ծիւղերուն ներքին կեղեւը սկսաւ իբրեւ թղթի նիւթ ալ ծառայել: Եգիպտացիք աս կեղեւը զգուշութեամբ եղեգին ծիւղերէն կը զատէին, Նեղոսի ջրովը կակղցընելով իրարու կը կպցընէին ու կը շիտէին կը յորրկէին: Աս նորատեսակ թուղթն իբրեւ վաճառք (պիպլոս անուամբ) սկսաւ գրոյ երկիրները խաւրով ու ընդհանուր գործածութեան մէջ մտնել: Երբ որ աս պիպլոսի թուղթն օրէ օր շատցաւ ու անկից գիրքեր գրուելով մատենաներն ալ շատցան, մեծամեծ մարդիկ սկսան նոյն մատենաները պահելու համար մասնաւոր սենեակներ սահմանել, որոնք եւ պիպլոսի փոխ, պիպլոսի դարան կամ պահարան, այսինքն՝ փոխարան ըսուեցան: Ասանկ պիպլոսի փոխներ կամ մատենադարաններ կանգնելու սկիզբն ուրոթիւն եղաւ Ալեքսանդրիա քաղաքին մէջ:

Այլեւայլ երկիրներու մէջ աս կերպով գիտնականաց ու իշխանաց առջեւ աս պիպլոսի թղթին յարգն ու պիտանութիւնը, ուստի եւ կարեւորութիւնն այնչափ մեծցաւ, եւ ամէնքն այնպիսի մեծ խնամքով զանիկայ ձեռք բերելու կը ջանային, որ երբ որ Պերգամոնացեաց Եւմենէս թագաւորը Եգիպտացեաց Պտղոմէոս Բ. թագաւորին հետ թշնամացաւ, ասիկայ անոր իբր մեծ վնաս մը հասցընելու համար՝ աստիկ հրամանով արգելեց որ պիպլոսի թուղթը կամ եղեգը Պերգամոն չխաւրուի: Ի սկզբան աս արգելքին պատճառաւ գրութեան պիպլոսի թղթին պահպանութիւնը շատ կը դժուարուէր, անոր տեղը լեցնող ուրիշ նիւթ մը գտնուած չըլլաւ. ուստի եւ

հարկը կը ստիպէր որպիսի եւ իցէ յարմար նիւթ մը անոր տեղ գործածել: Աս պատճառաւ սկսուեցաւ այլեւայլ կենդանեաց մորթն ըստ կարի գործելով ու բարակցընելով՝ իբրեւ գրելու նիւթ կամ թուղթ գործածուիլ:

Կամայ կամայ աս գիւտը յառաջ երթալով՝ գիւտը հնարողները կը ջանային կաշին աւելի եւս բարակցընելով ու կակղցընելով, որչափ կարելի է՝ զրի համար գործածելու յարմար ընել: Եւ որովհետեւ աս բանս Ասիայի Պերգամոն քաղաքին մէջ առանձին ջանքով ու ծարտարութեամբ յառաջ տարուեցաւ ու ըստ կարի կատարելագործեցաւ, անոր համար աս տեսակ գրելու նիւթը կամ թուղթը շատ լեզուաց մէջ ի սկզբանէ հետէ Պերգամոնի անունով Բերգամոնի, Բերգամոնի, Գարգամոնի, Գարգամոնի, եւ այլն ըսուեցաւ. իսկ մեր հայերէն լեզուին մէջ մարգարի անունն ընդունեցաւ: Աս մագաղաթը հնարուելով՝ թղթագործութեան կամ թղթին շինութեան երրորդ շրջանը կամ աստիճանը սկսաւ: Երբ որ մագաղաթն իբրեւ գրելու նիւթ կամ թուղթ կամայ կամայ ծանցուելու եւ տարածուելու սկսաւ, ալ պըրտուի (պապիրոսի) թուղթն իր յարգէն ու արժէքէն ինչպէս ու քիչ մը ետքը բոլորովին մէկդի ձգուեցաւ:

Ասանկ մագաղաթի վրայ գիր գրելու համար մինչեւ ան ատեն գործածուած երկաթէ կամ պողպատէ գրիչն ալ այնչափ հարկաւոր չսեպուելով, անոր տեղ սագի փետուրը սկսաւ գործածուիլ, որով եւ մարդկան մէջ իրենց խորհուրդներն ու կամքը ուրիշներուն հաղորդելու գիւրութիւնն աւելցաւ ու մագաղաթի կամ թղթի գործածութիւնն ընդարձակեցաւ:

Աս ասանկ եղած ատենը՝ տերութիւնները նոյն հին ժամանակները սկսան մագաղաթեայ թղթին այսպէս յաճախ գործածութենէն իրենց նոր շահու ծիւղ մը հնարել, եւ անոր վրայ տուրք դնելով՝ իրենց եկամուտքը շատցընել: Արդէն Հռոմայեցիք Եգիպտոսէն բերել տրուած թղթին համար այնպիսի մեծ ու ծանր տուրք վճարելու պարտաւորած էին, որ Տիբերիոս կայսեր օրերը Հռոմի մէջ մեծ խռովութիւն ու ապստամբութիւն ելաւ աս տուրքին պատճառաւ. ուսկից կ'երեւայ թէ ան տեսները Հռոմայեցեաց մէջ թղթին գործածութիւնը որչափ տարածուած էր ու իրենք զանիկայ որչափ յարգի ու հարկաւոր կը սեպէին: Թէպէտ եւ աս խռովութենէ ետքն ալ թղթին տուրքը շարունակեց, բայց առաջուան պէս չափազանց կամ շատ մեծ չէր, եւ այս տուրքը շարունակեց մինչեւ որ Վիթայ Թէոտոսիի Մեծ թագաւորը (493) Հռոմայի վրայ տիրել սկսաւ: Ասիկայ շատ խեղճի մարդ մ'ըլլալով, մտածեց որ ամէն մարդ ազատութիւն ունի ուղածին պէս մտածելու եւ իր խորհուրդներն ի գիր աւանդելու, ուստի եւ իրաւացի եւ արդար բան չէ՝ աս ազատութիւնը որպիսի եւ իցէ միջոցով արգելու: Անոր համար մագաղաթի կամ թղթի ու որպիսի եւ իցէ գրելու նիւթի համար սահմանուած տուրքը բոլորովին վերջացուց, զորն որ նոյն թագաւորին կասկածորոյս պաշտօնեան իր մէկ մատենին մէջ պատշաճական խօսքերով կը գովէ, ու աս թագաւոր

որական իմաստուն կարգաւորութիւնն ու հրամանը՝ մարդկութեան համար մեծ բարեբախտութիւն մը կ'անուանէ:

Թէպէտ եւ մագաղաթի գործածութիւնն այսպէս տարածուած ու գրեթէ հասարակաց դրելու նիւթ եղած էր, սակայն չէր կրնար նոյն հանգամանքի այսինքն նոյն պիտի ընդհանուր գործածութեան մէջ մնալ, երբ որ ուրիշ տեսակ՝ քիչ աշխատութեամբ ու ծախքով յօրինուած ու աւելի դիւրաւ գործածուելու գրութեան նիւթ, այսինքն թուղթ մը գտնուելու եւ իրեն դիմաւորելու ըլլար: Ան ստոյգ է որ իր պատուականութիւնն ու ամբողջութիւնը, մանաւանդ այնպիսի գրութեանց ու յիշատակարանաց նկատմամբ, որոնք երկայն ատեն ու անընդհատ եւ անկորուստ պահուելու համար սահմանուած էին, մինչեւ միջին դարը՝ նաեւ անկից ետքն ալ մինչեւ հիմայ անոր գործածութիւնը շարունակել տուաւ. սակայն իր ընդհանուր գործածութիւնը շատ նուազեցաւ, երբ որ Արաբացիք բամբակէ թուղթը հնարեցին ու նոյնն անոնցմէ Եւրոպա մտաւ ու գործածուիլ սկսաւ: Աս եղաւ թղթի շինութեան չորրորդ շրջանը կամ աստիճանը. եւ կրնայ ըսուիլ որ մինչեւ ցայսօր նոյն Արաբացոց մէջ գտնուած թղթի նիւթին զանգուածը կը գործածուի: Եգիպտացոց մատենական իմաստութիւնը կամ գրով ու ի գիր աւանդուած հմտութիւնը՝ պատերազմաց, աշխարհաւեր խռովութեանց ու բարբարոսներու տառապանքի ատենները՝ գիտութեանց սէր ունենցող անձինք մանաւանդ իմաստուն իշխանք յառաջ տանելով, ամէն կենցաղօգուտ հմտութեանց պահպաններն եղան: Եւ պատմական վկայութիւններով կրնայ հաստատուիլ՝ որ ինչպէս Եգիպտացիք գրելու նիւթը (ենթական) հնարելով, աշխարհքիս մէջ մտաց խորհուրդներն անկորուստ պահելու առաջին գտիչներն ու հնարիչներն եղան. նոյնպէս եւ Արաբացիք առաջին եղան աս նիւթին աւելի մեծ կատարելութիւն տալու եւ անոր շինութեան անհամեմատ աւելի դիւրութիւնն ու ւժեղութեան միջոցը սորվեցընելու մէջ:

Արդ ի սկզբան աս տեսակ թղթին պատրաստութեան կամ շինութեան կերպն ասանկ էր. բամբակի տունկին կամ եղեգին նուրբ թելերը (fibre) մանր մանր կտրտելով՝ ջրի մէջ կը թողուէր, մինչեւ որ անոնցմէ խիստ նման զանգուած մը կ'ըլլար. աս զանգուածը շերտաւոր կամ երկայն բարակ փորուածքներով տախտակի վրայ կը տարածուէր ու այնպէս կը թողուէր՝ մինչեւ որ աղէկ մը չորնար, եւ ետքը շիտակ տախտակներու վրայ դրուելով կը տափակուէր, կը յղկուէր ու այնպէս գրուելու պատշաճ աստիճանի կը պատրաստուէր: Եւրոպայի մէջ աս գիւտը կամ աս թուղթը իբրեւ վաճառք կամ առուտուրի նիւթ՝ յառաջին Ժափաղաթի կամ Բամբակի Խաղի անուամբ սկսաւ տարածուիլ:

Երեքտասներորդ դարուն կեսէն ետքը՝ իբր յամի 1270ին՝ աս բամբակի թուղթը կարելոր հաստատութիւն չունենալուն՝ շատ տեղեր սկսուեցաւ թղթի շինութեան համար բամբակի տեղ քթան ու կանեփ գործածուիլ: Աս բանս ամէն տեղէն առաջ Գերմանիայի

մէջ սկսաւ. ուր եւ թղթի շինութիւնը կամ անոր նիւթին պատրաստութիւնը պարզ ձեռքով չէր ըլլար, հապա ջաղացքով. եւ ասանկով թղթի ջաղացքներու սկզբնաւորութիւն եղաւ. եւ առաջին թղթի ջաղացքը դրուեցաւ յամի 1390ին Գերմանիայի ճարտարութեանց ու արուեստից գլխաւոր քաղաքը՝ Նիւռնպերկ. եւ անկից քիչ ատենուան մէջ աս գիւտը չէ թէ միայն ըսլոր Եւրոպա, հապա նաեւ անկից դուրս ուրիշ երկիրներ ալ տարածուեցաւ: Երբ որ Շվեյցարիա գերմանացին յամի 1588ին աս տեսակ թղթի շինութիւնը Անգլիա խոթեց, տէրութիւնն աս բանս ան մարդուն անանկ մեծ արգիւնք սեպեց, որ իրեն ասպետական կարգ տուաւ:

Ահա այսպէսով թղթի շինութեան, այսինքն չէ թէ այնչափ քթանով կամ կանեփով պատրաստուելուն, հապա ջաղացքով՝ մեքենայով յօրինուելուն գիւտը յաջողեցաւ, որով եւ աս օգտակար նիւթին յառաջագիմութեան հինգերորդ շրջանն կամ աստիճանը սկսաւ: Աս շրջանին մէջ գտնուած թղթի նիւթը մինչեւ հիմայ ըստ էութեան նոյն մնաց, միայն ի սկզբան կամ գիւտին առջի ատենները գործածուած նիւթը՝ հիմայ իր սկզբնական հանգամանք թղթագործութեան համար չիբանեցուի, հապա անկից յառաջ եկած՝ հասարակօրէն գործածութեամբ հինգած ու անպիտանցած մասուները, այսինքն բամբակէ, քթանէ ու կանեփէ կտաններուն կտորուանքը կամ գրգռակներն ու ցնցոտիքը:

Բայց որովհետեւ արդէն քանի մը տարիէ ի վեր թղթի գործածութիւնն երկրիս ամէն կողմերն արտաքոյ կարգի յաճախած ու շատ ըլլալուն՝ աս ցնցոտեաց, այսինքն թղթագործութեան համար կարելոր ըլլող դըրգլեակներուն նուազութիւնը, ուստի եւ սղուութիւնը թղթագործութեան գործատուներուն մասնաւոր մտածութեան ու արտունջի առիթ կ'ըլլայ, անոր համար չէ թէ միայն հարկ կը սեպուի, հապա նաեւ տեղ տեղ սկսուած է՝ մինչեւ հիմայ թղթագործութեան նիւթ ըլլող տունկերէն զատ նաեւ ուրիշ տունկեր նոյն վախճանի համար գործածել: Մինչեւ հիմայ աս վախճանիս համար յաջողութեամբ փորձուած նիւթերն են՝ փայտի, յարդի եւ ուրիշ մասնաւոր տունկերու նուրբ թելերը (fibre): Ճենացոց շինած թուղթերուն նիւթը կը կարծուի որ ըստ մեծի մասին հնդիկ եղեգի (պամպուս) մանրուկէն ըլլայ: Գաղղիացոց՝ պղնձափոր ու վիմափոր պատկերներ տպելու համար գործածած նուրբ թուղթը թթեւեւ ներքին նուրբ կեղեւներէն կը շինուի: Սոյնպէս եւ տեղ տեղ կաղնիի ու եղեւին ծառին ներքին նուրբ կեղեւներէն ալ թուղթ շինելու սկսուած է. ինչպէս նաեւ ըստ հմուտ արուեստագիտաց՝ ուրիշ քանի մը տեսակ ծառերու (ուռիի, կակղիի = թաւածոյի, եւ այլն) նուրբ կեղեւներուն թղթագործութեան յարմար ըլլալը շատ հաւանական է: Ուստի եւ կարելի է թէ այսպիսի նիւթերը ատենօք թղթագործութեան համար առատութեամբ գործածուելով, մինչեւ հիմայ գործածուած հասարակ նիւթին (լաթի ցնցոտիներուն) տեղը բռնեն ու անոր պակասութիւնն այնպէս զգալի ըլլայ:

ԲՆԱԳԱՏՄԱԳԱՆ

Քիւմի մը նշանաւոր տներն ու ծառերն:

Մէջ որմարտնէ մը:

Անդրապի Հեմբրընուրդ աւանին մօտ արտաքոյ կարգի մեծ որթատունի մը կը տեսնուի, որուն բարձրութիւնը 110 ոտնաչափ է. իր բունին գետնէն երեք ոտնաչափ բարձր ըլլող մասը 30 մետրաչափ հաստութիւն ունի: Յաջող տարիները՝ 2500 ողկոյզէն աւելի խաղող կու տայ, որոնց ամէն մէկը 175 տրամ կը կշռէ, եւ խաղողը շատ ընտիր ու ազնիւ է:

Գաւթահայի մէջ Զաւերը:

Աս երկրին մէջ Սիէրրա Նէվադա լեռան ծովու երեսէն 5000 ոտնաչափ բարձր ըլլող զառիվայրին վրայ, ուր շատ տեսակ բոյսեր չեն գտնուիր, մէկ մղնի չափ տեղ 80—90 հատ արտաքոյ կարգի խոշոր ծառեր կան, որոնց բարձրութիւնը 250—320 ոտնաչափ, իսկ լայնութեան կամ հաստութեան տրամագիծը 10—20 ոտնաչափ է, եւ իրենց կեղեւներուն նշաններէն կ'իմացուի որ ամէն ալ 3000 տարիէ ի վեր իրենց տեղը կը կենան: Ս. Փրանկիստ քաղաքին մէջ աս ծառերէն մէկուն կեղեւները բոլորակաձեւ իրարու քով գրուելով՝ ներսի դիպք գորգերով զարդարուեցաւ ու պարահանգիստ սրահ մը յօրինուեցաւ. աս սրահն այնչափ ընդարձակութիւն ունէր որ իր մէջը դաշնամուր (պիանո) մը գրուէն ետեւ՝ քառասուն հոգի հանգիստ նստելու տեղ ունեցան:

Արմաբի Զաւերը:

Աս զարմանալի ու օգտակար ծառը, զորն որ Գերմանացիք կոչոյն ծառ կ'անուանեն, Պրագիլիայի (հարաւ. Ամերիկայ) մէջ յառաջ կու գայ. իր բունին վրայ ձեղքուած մը բացուելու ըլլայ՝ կաթի նման թանձրիկեկ ու անուշ հոտով հիւթ մը կը վազէ. ունկից ծառն իր անունը՝ կաթնալիքն առած է: Աս ծառն ու անոր հանդամները Եւրոպայի մէջ ծանօթ ընողն եղաւ անուանի գերմանացի գիտնականը Հոմպոլտ, որն որ իր մէկ մատենին մէջ ասանկ կը գրէ. «Ամերիկայի մէջ ըրած ճամբորդութեանս ատենը տեսած արտաքոյ կարգի զարմանալի բաներուն մէկն աս կաթնալիք ծառը կը սեպեմ: Ասիկայ չոր ու քարուտ գետնի վրայ կը բուսնի. տերեւները կաշուի նման են. ու իր գտնուած կողմերը երկայն ատեն անձրեւ չգալուն՝ ոտերը, ձիւղերն ու տերեւները չորցածի պէս կ'երեւան: Թէ որ իր բունը գործիքով մը ծակուելու ըլլայ, բացուած ծակէն անուշ, սուցիչ ու կաթի նման հիւթ մը կը վազէ: Ան կողմերը գործող Սեւերը ցորեկները տաքէն խիստ նեղուած ատեններն՝ զովանալու եւ քիչ մը ուժ առնելու համար, ամէն մէկը ձեռքերնին եղեգ մը ու աման մը առած՝ աս կաթնալիք ծառերուն քովը կ'երթան, անոնց բունը կը ծակեն, վազած կաթնանման հիւթէն խմելէն, անով զովանալէն ու զօրանալէն ետքը՝ ամանին ալ կը լեցունեն իրենց զաւակներուն կը տանին»:

Գիւնէր:

Ինչպէս կաթնալիք ծառի տեսակ կայ, նոյնպէս տեսակ մ'ալ Գիւնէրը ծառ կը գտնուի, որն որ չէ թէ միայն հարաւային Ամերիկայի մէջ, հապա նաեւ հարաւային Հնդկաստանի քանի մը կղզիներուն (Մէլան, Սուլավես, եւ այլն), վրայ կը բուսնի, ճերմակ ծաղիկ ու շատ համեղ պտուղ ունի: Ասոր թէ բունին ու թէ ձիւղերուն վրայ ձեղքուած կամ ծակ մը բացուի նէ, գիւնէր նման ու գիւնէր համով հիւթ մը կը վազէ, զորն որ տեղացիք շատ մեծ ակորժակով ու յաճախ կը խմեն: Իր ծաղիկներէն տեսակ մը օղի կը շինուի, որն որ շատ թանկ կազին կը ծախուի:

Ծառերն ինքուր:

Թեպէտ եւ անկարանութեան մէջ շատ տեսակ ծառեր կը գտնենք, որոնք խիստ շատ կ'աճին ու կը խոշորնան, բայց պարտաւոր = յառախանի ըսուած ծառի տեսակն իր արտաքոյ կարգի խոշորութեան ու լայնութեան կողմանէ գրեթէ ամէն ծառերէն աւելի նշանաւոր ըլլալուն՝ ծառերն թաղաւոր անուանեցաւ: Աս հսկայ ծառը Ափրիկէի տաք տեղերը յառաջ կու գայ. թէպէտ եւ բարձրութիւնն արտաքոյ կարգի չէ, որովհետեւ հազիւ տասնուհինգ ոտնաչափի կը հասնի, բայց բունին լայնութիւնը կամ շրջապատը հասարակօրէն ութսուն ոտնաչափէն աւելի կ'ըլլայ: Այսպիսի լայն բունի վրայ ըլլող ձիւղերն ու ոտերն ալ շատ խոշոր, խիտ ու ամէն դիտարածուած ըլլալուն՝ մի միայն ծառը մէկ ամբողջ անտառի նման կ'երեւայ: Իր պտուղը դեղուի ձեւով է վրան շերտերով, կաթը երկու ոտնաչափ երկայնութիւն ունի. համը քիչ մը թթուիկեկ է: Ափրիկէի կապիկներն աս պտուղը շատ սիրով կ'ուտեն, բայց նաեւ մարդիկ ալ զանիկայ բաւական համեղ գտնելով՝ անկից ակորժելի կերակուր կը շինեն: Իր փայտը ճերմակ ու կակուղ է ու այլ եւ այլ կազմուածքներ կամ կահէր շինելու յարմար կու գայ: Տեղացիք աս ծառին կեղեւներէն փռի կը շինեն ու իրենց կերակուրներուն մէջ կը խառնեն, որն որ արեան տաքութիւնը բարեխառնելու կը ծառայէ. սոյնպէս տերեւներէն ալ գեղ կը շինեն: Ասոնցմէ ի զատ աս լայն ծառը տեղացոյց ուրիշ մեծ օգուտ մ'ալ կը մատակարարէ, որովհետեւ իր բունին մէջը պարպուելով՝ տան մը պէս շատ մարդկան համար բնակարան կ'ըլլայ:

Գիւն (Տափուրի, Հաշիշ):

Աս տունկը, որն որ կանեփի (+հէվէր) տեսակ մըն է, Արաբացիք իբրեւ ծխախոտ կը գործածեն: Ամէն մէկ հունտը բուսած ատենը միայն մէկ ցօղուն կամ ծղօտ կ'ունենայ, որուն բարձրութիւնը գրեթէ երեք ոտնաչափի կը հասնի, որն որ հասարակօրէն երկու Փրանգ կ'արժէ: Մարտի մէջ կը ցանուի ու Հոկտեմբերի մէջ կը քաղուի. մինչեւ որ աղէկ հասունանայ՝ պէտք է չորս հինգ օրը մէջ մը իր արմատը ջրել: Հասունալէն ետքն իր տերեւներն ու ծաղիկները կը մանրեն ու ծխաբարձի ամանի

(Լե-լե) մէջ կը գնեն, կը ծխեն: Ասիկայ ծխողը ափիոն կըլողի պէս թմրութիւն կ'ունենայ. եւ ինչպէս ափիոն կըլեւր կամ ուտելու վարժողն անիկայ չիկրնար թողուլ, նոյնպէս եւ աս խտոր ծխելու սորվողը իր սովորութենէն ետ չիկրնար կենալ. բայց եւ ափիոնամոլի նման ալ կամաց կամաց իր սովորութիւնը կը կորսնցընէ ու վերջապէս բարձրովին մտաց թմրութեան կամ ապշութեան մէջ կ'իյնայ: — Թէպէտ եւ աս տունը շատ թանկագին ծախուելովը Արաբացոց մեծ շահ կրնայ բերել, բայց քիչերը զանիկայ մշակելու եւ շտոյգներու ետեւէ կ'ըլլան, որովհետեւ Մահմետականք աս տունին իրեւ անարգ ու արգելեալ կը սեպեն, ուստի եւ զանիկայ մշակողը, ծախողն ու մանաւանդ ծխողը կ'արհամարհեն:

Սպանիական պղպեղ:

Ղեղպիրի Արտանդինէ գաւառին մէջ մեծ խնամքով մշակուած պարտիզի տունիներուն մէկն է, որն որ շատ մեծ շահ կը բերէ: Աղէկ գործուած ու ազդով պարտացած գետին կ'ուղէ. Ապրիլ ամսոյն մէջ կը ցանուի. բայց Մայիսի կէսէն ետքը պէտք է մանր տնկերն իրարմէ բաժնել, իրենց համար որոշուած ածուներու (խարչ) մէջ տնկել, իսկզբան երկու երեք օրը մէյ մը ու ետքը ամէն օր ջրել: Դեպ ի Օգոստոսի վերջերը պարտիզպանները կը սկսին հասունցած պտուղները կամ հատերը ետեւէ ետեւ քաղել. եւ ասիկայ մինչեւ Նոյեմբեր կը տեւէ, որովհետեւ տունը նորէ նոր ծաղիկ կը բանայ ու պղպեղի հատեր կու տայ: Բոլոր բերքը քաղուելէն ետքը պարապ ցողունները այծերու արօտ ըլլալու կը թողուին, որոնք զանոնք խիստ մեծ ակորժակով կ'ուտեն: — Փորձով գտնուած է որ երկու լիտր կամ իբր մէկ օխայ հունտը մէկ եկտար (պէժնիս) տեղ ցանելու բաւական կ'ըլլայ. եւ այսչափ գետինը 11000 հատ ասանկ տունի կրնայ յառաջ բերել, որոնց ամէն մէկը 30—35 սանդիգ գին ունի: — Աս տեսակ պղպեղը Արաբացոց կերակուրներուն հասարակ ու սիրական համեմն է. իրենք աւոր շատ վարժած ըլլալուն իր արտաքոյ կարգի սաստկութիւնն ու այրող զօրութիւնը չեն զգար. բայց եթէ օտարական մը անոնց աս պղպեղով համեմած կերակուրը բերանը դնելու ըլլայ, կը կարծէ որ բերանը կրակի կտորներ առած է:

Բ Ն Ս Ի Տ Ա Կ Ա Ն

Այլեւայլ բնական երեւոյթներուն շուծումը:

Քիմիական գործողութիւններ՝ իրեն ջերմութեան աղբիւր:

91. Ջերմութեան երրորդ աղբիւրը որն է: — Քիմիական գործողութիւնները:

92. Քիմիական գործողութիւններն ինչպէս ջերմութեան աղբիւր կ'ըլլան: — Շատ առարկաներ ջերմութիւն կը պատճառեն կամ կը ծնան, երբ որ իրենց քիմիական բաղադրութեան մէջ փոփոխութիւն մը կրելու ըլլան. որն որ կը պատահի թէ իրենցմէ մաս մը բաժնուելու եւ թէ ուրիշ մարմնոյ մը հետ միանալու ժամանակին:

93. Ըսածք օրինակով մը հաստատէ: — Ջուրը պաղ

է, ծծմբոյ թթուն ալ նոյնպէս պաղ է. բայց թէ որ իրարու հետ խառնուելու ըլլանք, զգալի ջերմութիւն մը կը ծնան:

94. Ինչպէս պատճառի համար չմարած կրի վրայ պաղ ջուր թափուելով՝ արտաքոյ կարգի ջերմութիւն կը պատճառի: — Վասն զի ջուրը կրին հետ կը միանայ, եւ կարծրանալով՝ դուրս կու տայ ան տաքութիւնը՝ որն որ յառաջագոյն հարկաւոր էր զանիկայ հեղուկ վեճակի մէջ պահելու համար:

Միշտ երբ որ հեղուկ մը հաստատուն մարմին կ'ըլլայ, տաքութիւն կը ծնան. ասոր հակառակ տաքութիւն կը կորսուի կամ կ'ընկղմի՝ երբ որ հաստատուն մարմին մը հեղուկի կը դառնայ:

95. Աս ջերմութիւնն ուսկից յառաջ կու գայ: — Ջրոյն մէջ նոյն ջերմութիւնն արդէն կը գտնուէր, բայց կապեալ կամ թաքուցեալ վեճակի մէջ:

96. Պաղ ջրոյն եւ կրին իրարու հետ խառնուելէն յառաջ՝ մէջերն ջերմութիւն կար: — Այո. ամէն մարմին իր մէջը ջերմութիւն կը պարունակէ: Ամենացուրտ սառչոյցն ալ, սառտիկ ջերմութիւն ունեցող կրակին պէս ջերմութիւն ունի:

97. Ուրեմն սառուցին մէջն ալ ջերմութիւն կը գտնուի: — Այո. բայց մեղի համար ծածկուած է:

98. Ինչպէս կրնանք իմանալ որ նիւթի մը (ջրոյ) մէջ ջերմութիւն կը գտնուի՝ երբ որ չենք զգար: — Ջրոյն ջերմութիւն ունենալը հետեւեալ եղանակաւ կրնանք ճանչնալ: Սառչոյցը կէլեան ջերմաչափին 0° բարեխառնութիւնն ունի. բայց երբ որ կրակի վրայ լիտր մը սառչոյց հալեցնելով՝ լուծելու ըլլանք, թէպէտ ասով մէջը 79° ջերմութիւն կը մտնէ (կ'ընկղմի, absorbé), ի վերայ այսոր ամենայնի ջուրը սառչոյցէն աւելի ջերմութիւն չիզգացընէր, այսինքն՝ իր բարեխառնութիւնը միշտ 0° կ'ըլլայ եւ ոչ թէ 79°:

99. Իսկ ան սառուցին մէջ մտնելով՝ զանիկայ հալեցընող 79° ջերմութիւնն ի՞նչ կ'ըլլայ: — Ջրոյն հետ կը կապուի կամ թաքուցեալ վեճակով անոր մէջ կը պահուի:

100. Մարմնոյ մը մէջ աս եղանակաւ որչափ ջերմութիւն կրնայ պահուիլ կամ ծածկուի: — Ջերմութեան չափը ըստ այլեւայլ մարմնոց այլեւայլ է. ջրոյն մէջ 629° Ա. ջերմութիւն կրնայ պահուիլ:

101. Ինչպէս կրնայ ջրոյն 629° Ա. ջերմութիւն տրուիլ, այնպէս որ նոյն ջերմութիւնը մեր զգայարանաց վրայ աղեղնութիւն չընէ: — Ա. Ջրոյն մէջ 79° ջերմութիւն կը ծածկուի՝ երբ որ սառչոյցն արեւուն կամ կրակին միջոցով լուծուելու ըլլայ. Բ. Ջուրը շագույ դարձած ատենը՝ հետը 550° ջերմութիւն կը կապուի: Ուրեմն մինչեւ որ սառչոյցը շագույ դառնայ՝ մէջը 629° ջերմութիւն կը ծածկուի:

Չափ մը եռացած ջուր, որուն բարեխառնութիւնը՝ կելսիոսի ջերմաչափին համեմատ 100° է, 1800 չափ շագի կու տայ. բայց շագին՝ եռացած ջրէն աւելի տաք չիգար մեղի, երկուքն ալ 100° կ'ունենան: Այսպէսով ջուրը շագույ փոխուելու համար՝ հետը միշտ 550° ջերմութիւն կը կապէ: Ուրեմն մինչեւ որ սառչոյցը շագույ պէտք է որ մէջը 629° ջերմութիւն ընկղմուի:

102. Չեան կամ սառուցին ջերմութիւնն ի՞նչպէս կրնանք զգալի ընել: — Չափ մը ձեան մէջ կէս չափ ալ որ խառնենք եւ ձեռուներն մէջը խոթենք, այնպիսի ցրտութիւն կը զգանք, որուն համեմատութեամբ ձիւնը տաք կու գայ:

103. Աղէն եւ ձեան խառնուրդն իրօք ալ ձիւնէն աւելի ցուրտ է: — Այո, եւ շատ աստիճան տարբերութեամբ: Եթէ մարդ ձեռքը նոյն խառնուրդին ու ետքը գուռ ձեան մէջ խոթէ, ձիւնը՝ համեմատութեամբ տաք կու գայ իրեն:

104. Ի՞նչ է կրակը: — Արեւի նիւթոյ բռնկելէն կամ վառելէն ծագած ջերմութիւն ու լոյս:

105. Արեւով կամ բռնկելով ի՞նչպէս ջերմութիւն կը պատճառի: — Քիմիական գործողութեամբ: Ինչպէս որ կրին վրայ ջուր թափուած ժամանակ կապեալ կամ ծածկեալ ջերմութիւնը քիմիական գործողութեամբ ազատ կ'ըլլայ, ասանկ ալ նիւթ մը պրած կամ բռնկած ատեն՝ նոյնպիսի քիմիական գործողութեամբ ջերմութիւն ազատ կ'ըլլայ:

106. Այլման ժամանակ ի՞նչ տեսակ քիմիական գործողութիւն կը կատարուի: — Այլելի նիւթերուն տարրերն իրարմէ կը բաժնուին եւ օդին թթուածնին հետ կը միանան:

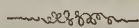
107. Այլելի նիւթոյն տարրերն ըսելով ի՞նչ կ'իմացուի: — Այն քիմիական տարրերը՝ որոնցմէ այլելի նիւթը կազմուած է, այսինքն՝ Ածխածին, Ջրածին ու Թթուածին:

108. Մթնոլորտական օդին տարրերն որո՞նք են: — Թթուածին ու Բորակածին, որոնք որոշ համեմատութեամբ մը իրարու հետ խառնուած են, այնպէս որ մէկ ծաւալաչափ օդը՝ չորս մաս Բորակածնէ ու մէկ մաս Թթուածնէ բաղադրուած է:

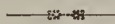
Բաց ասկէ՝ օդին մէջ քիչ մը ածխածին կազ ու ջրաշոգի կը գտնուի:

109. Ի՞նչ է ածխածին: — Այլելի նիւթոյն հաստատուն մասը՝ որն որ ամէն կենդանական մարմիններու էրկրին ու քանի մը հանքերու մէջ ալ առատութեամբ կը գտնուի:

Գլխաւորաբար ածխածնէ կազմուած են հասարակ փայտի ածուխը, կանթեղի մուրը, գոգը եւ ագամանդը:

ՆՈՐԱՅԻՊ ՄԱՏԵԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԱՉԳԱՅԻՆ ԲԱՐՉՐԱԿՈՑՆ ԴՊՐՈՑԱՑ

ԵՒ ԱՌԱՆՁՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՅՈՒՆՈՑՆ ՀԱՄԱՐ

ԳՐԵՑ

Յ. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Վ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ

ՄԻՒԹ. ՈՒՍՏԵՆ

ՀԱՏՈՐ Ա.

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ

Առաջիկայ դրբիս ինչ նպատակաւ եւ ինչ կարգի վրայ շինուած ըլլալն իմացընելու համար, պատշաճ կը սեպենք մեծարգոյ Մատենադարին յառաջաբանն ամբողջ հոս դնել, որմէ ընթերցողք կրնան տեսնել գործքին կատարելութիւնը եւ միանգամայն հասկընալ թէ ինչչափ յարմար է ազգային բարձրագոյն դպրոցներու մէջ իբրեւ դասագիրք գործածուելու:

Մեր ազգին մէջ մենք առաջին ընդհանուր պատմութիւն գրողը չըլլալով, հարկաւորութիւն չունինք մեր ընթերցողաց անոր օգտակարութիւնն ու կարեւորութիւնը ցուցընելու աշխատիլ. մեզմէ յառաջ գրողներն ասիկայ գեղեցիկ օրինակներով ցուցըցած են, եւ անոնց վաստակներուն գումար ընդունելութենէն իրաւամբ կը հետեւցընենք, որ հասարակութիւնն իրօք անոր վրայ համոզուած է: Մէկ պարտաւորութիւն մը միայն մեր վրայ կը մնայ զմիջ արդարացընելու, թէ ինչու ձեռք դարկինք ազգային մատենադարանին մէջ այնպիսի մատեն մ'աւելցընելու, որուն նմաններն անոր մէջ արդէն գեղեցիկ տեղ մը բռնած են: — Աս խնդիրն ալ լուծած կը համարինք երբ որ ընդհանուր պատմութեան վրայ ունեցած ըմբռնումնիս մեկնելու ըլլանք:

Մենք համոզուած ենք, որ ընդհանուր պատմութիւն գրողին նպատակը պիտի չըլլայ քանի մ'երեւելի ազգաց պատմութիւնը մէկ գրքի մէջ ամփոփել, այլ առհասարակ բոլոր

մարդկութեան զարգանալուն, ճիւղաւորելուն եւ կերպաւորելուն կերպը պատմել, նկարչի պէս, որն որ ծառ մը նկարելուցած ատենը՝ ծառին երեւելի ճիւղերը միայն խուրձ մ'ընելով չնկարեր, այլ կը նկարէ բոլոր ծառը բունոքն ու ամէն ճիւղերովը, որոնց մէջէն երեւելի ճիւղերն արդէն իրենք իրենցմէ դուրս կը ցցուին եւ աչքի կը զարնեն:

Ընդհանուր պատմութիւն գրողին աս վերը ստորադրուած պաշտօնը, մեր ազգային դասագիրքերուն մէջ կատարելապէս գործադրուած չտեսնելէն զատ, ուրիշ աւելի էական դիտողութիւն մ'ալ մեզի գրգիռ եղաւ առաջիկայ գործքիս ձեռք զարնելու: Բնական եւ իրաւացի է, որ ամէն մարդ իր լեզուաւ գրուած ընդհանուր պատմութիւն մը ձեռք առած ատեն՝ ամենէն յառաջ իր ազգային պատմութիւնը փնտռէ եւ իրեն դրացի ազգաց վրայ յազեցուցիչ տեղեկութիւններ ուղէ. ասոր համար ալ բոլոր եւրոպացի պատմիչներն իրենց ընդհանուր պատմութիւններուն մէջ իրենց ազգին պատմութիւնը կենդրոն բրած եւ միւս ազգերուն պատմութիւնն անոր հետ կապած են: Աս մտադրութիւնը փոճ տեղ մեր ազգային դասագիրքերուն մէջ կը փնտռենք. երբ որ եւրոպացի կամ հեռաւոր ազգերն անոնց մէջ ընդարձակ տեղ մը բռնած են, մեր դրացիներուն անունն հազիւ անոնց քովը կը գտնուի, իսկ մեր ազգին անունը գրեթէ բոլորովին դուրս մնացած է:

Անշուշտ մեր նախորդներն ազգային պատմութիւնն ընդհանրին հետ կապելու դժուարութիւնը տեսնելով եւ ազգային պատմութեան աւանդին աւանդուած ըլլալը մտածելով, այսպիսի դժուարին աշխատութենէ մ'իրենք զերենք տնօրինեալ համարած են: — Մեր դպրոցներուն մէջ մատենադարապէս աղգային պատմութեան աւանդուիլը չենք ուրանար. բայց մեր ազգը միւս ազգերէն դատուած կղկիկացեալ կեցած չէ, միշտ միւս ազգերուն, մանաւանդ դրացիներուն հետ յարաբերութեան մէջ եղած է. ուրեմն մեր ազգային պատմութիւնն ալ միւս ազգաց կամ ընդհանուր պատմութեան հետ կապուել է. եւ որչափ որ դժուարին է աս գործողութիւնը, այնչափ աւելի պարտական է պատմագիրն անիկայ ի գլուխ հանելու, որպէս զի դժուարութիւնը չմնայ անոնց վրայ՝ որոնք ուսանող են միայն եւ ոչ ուսուցանող:

Մենք չենք պարծիր, որ աս տեսնուած պակասութիւնները կատարեալ դարմանած ենք: Առաջիկայ դասագրքիս մէջ ըրինք, որչափ որ ժամանակին քննութիւններն ու մեր միջոցները ներեցին, եւ ապահով ենք, որ սկիզբ ըլլալէն ետեւ ժամանակն անկատարը կը կատարելագործէ: Գուցէ ընթերցողներէն ոմանք քանի մ'ազգային աւանդութիւններուն փոխուիլը կամ ընցն առնուիլը տեսնելով, անախորժ զգածմունք մ'առնենան. անոնց Հ. Յովս. Գալթըճեան վարդապետին * հետ աս միութարութիւնը կու տանք, որ քիչը թող տալով՝ շատը ապահովցուցինք, եւ թող տրուած քիչն տեղ կրկնապատիկ նոր ու լաւագոյն ստացանք:

Ինչպէս ազգային պատմութիւնը, նոյնպէս մեր ազգային պատմիչներէն աւանդուած Պարսկց ու Պարսկեաց պատմութիւնն ալ աս Հատորիս մէջ ջանացինք ընդհանրին հետ միաջընել: Միւս ազգաց վրայ ալ ընթերցողն առատ նոր քննութիւններ ու նոր պատմական գիւտեր պիտի նշմարէ, որք իբրեւ ծանօթութիւն գրուած՝ ուսանողաց չճանաչալու համար, որք մանր գրով մարմնոյն մէջ առնուած՝ յառաջադէմներուն համար, որն ալ էական ու կարեւոր ըլլալուն՝ բուն մարմնոյն հետ կապուած:

Չանցած ըլլալով որ մատենան իր համառօտութեան մէջ ամէն կարեւոր, թէ՛ պատմական, թէ՛ կրօնական, թէ՛ գիտական եւ թէ՛ արուեստական տեղեկութիւնները բովանդակէ եւ գրութեան ոճը թէ՛ դասառութեան եւ թէ՛ պարզ ընթերցանութեան յարմար ըլլայ, կը յուսանք որ հասարակութիւնն անոր վրայ հաճաչ մը դարձնէ եւ քաջալեր ըլլայ մեզի յարգ հատորներն ալ շուտով ի լոյս ընծայելու:

* Աս վարդապետին ընդհանուր պատմութիւնը՝ որն որ քանի մը բաներու մէջ մեզի առաջնորդ եղած է, իր ընդարձակութեան համար՝ մեր դպրոցաց դասագիրքերուն կարգը չինք դասեր:

ԲԱՐՈՑԱՎԵՊ

Հ Ե Ղ Ի Ն Է

Սիրելիս, պատասխանեց Հեղինէ, զքեզ տրտմեցնելու ստիպուելուս վրայ շատ կը ցաւիմ. բայց որովհետեւ իմանալ կ'ուզես, պէտք է ըսեմ: Մայրդ կը պահանջէ որ ասկից երթամ:

Այնպէս բան չիկրնար ըլլալ, գոչեց Ատէլ. եւ առանց ուրիշ բան զրուցելու՝ դուրս ելաւ, միտ չդնելով Հեղինէին՝ որն որ կը ջանար զինքն արգելաւ: Անմիջապէս մօրը քովն երթալով, Մայր, ըսաւ յարգուած թեամբ՝ բայց միանգամայն հաստատուած թեամբ, լսեցի որ կ'ուզէք եղբոր զՀեղինէ տնէն հանել: Բայց մտածեցիք թէ որք է եւ մարդ չունի:

Անիկայ ամենեւին քու գիտնալու բանդ չէ. պատասխանեց բարկութեամբ Լարոշ տիկինը:

Թողութիւն տուէք, մայր, աս բանս ինծի ալ կ'իյնայ, որովհետեւ հայրս զՀեղինէ ինծի յանձնեց:

Աղէկ. եթէ քեզի յանձնեց, դնա զինքն ուղածիդ պէս հոգա, ես չեմ խառնուիր: Բայց գիտցիր որ աներնէս ելելուն վրայ չեմ նեղանար: Արդէն երկայն ժամանակ կայ՝ որ ձեր երկուքին մէջ եղած արտաքին կարգի մտեւածութիւնը տհաճութեամբ կը տեսնեմ. եթէ քիչ մ'ալ առանկ յառաջ երթալու ըլլայ, կարծեմ եղբարցդ ու քերքդ բերնէն՝ հացերնուն վերջին կտորը պիտ'որ առնուս, աս օտաւականին տաս:

Ընտանեացս ունեցած պարտքս երբեք չեմ մոռնար. բայց չեմ կրնար ալ մոռնալ որ աս խեղճ որք օրինորդին օգնելը պարտք է:

Խեղճ... Այնպէս կը կարծուի. բայց թող մէջ մը ան համբաւաւոր գաղտնի ծրարը բանայ: Անտարակոյս անոր մէջ մեծ հարստութիւն եւ այնպիսի անուն մը կը գտնէ, որն որ կրնայ իրեն մեծ պատիւ պատճառել:

Տասնութ տարւան չեղած՝ չիկրնար բանալ, ինչպէս որ գիտէք: Բայց որովհետեւ մարդ չունի, անոր համար գոնէ պէտք է որ զինքը քովերինս պահենք մինչեւ որ տեղ մը գտնէ:

Չկրք տնէն հանողն ո՞վ է: Ինք իրմէ ուզեց անմիջապէս երթալ:

Բայց արդեօք հրամաններդ զինքը չստիպեցիք որ այնպէս ուզէ:

Էս իրեն ճշմարտութիւնը միայն զրուցեցի:

Կարելի է. բայց չէք վախնար որ այնպէս զինքը մէկէն տնէն հանելուդ համար երեսնիս վար չառնուն ամէն ծանօթներին, որոնք զՀեղինէ կը ճանչնան եւ գիտեն ալ թէ հայրս զինքը սրտիկ կը սիրէր:

Աս խորհրդածութիւնը՝ որն որ Լարոշ տիկինը միտքը չէր եկած, բաւական եղաւ խելքը գլուխը բերելու: Տեսաւ թէ որք օրինորդն այնպէս մէկէն ի մէկ տնէն մեր-

ժելով, ստուգիւ ամենուն առջեւը համարումը պիտի կորսնցնէր: Ուստի շուտ մը զԱտէլ իրեն խաւրեց, ըսել տուաւ որ կենայ, մինչեւ որ ուրիշ տեղ մը հոգացուի:

Ատէլ վաղեց Հեղինէին քովը դնաց, եւ վիզը նետուելով, Սիրելի՛ բարեկամս, ըսաւ, մօրս թողութիւն տուր: Կը բաղձայ որ մեր քովը մնաս, մինչեւ որ յարմար տեղ մը գտնուի:

Ուրեմն ինծի համար իրեն բարեխօս եղար:

Այո՛, բայց ասոր վրայ չխօսինք: Հիմա մօրեղբօրս նամակ մը կը գրեմ, որ քեզի համար տեղ մը հոգայ: Ապահով եմ որ խնդրեալ չիմերժեմ, որովհետեւ զիս շատ կը սիրէ: Եւ ինք աւելի կրնայ Նիմի մէջ տեղ մը գտնել, քան թէ մենք հաստեղս: Բայց ապագայիդ վրայ որոշում մը չըրած, լաւագոյն չ'ըլլար որ մօրմէջ ընդունած ծրարիկդ բանաւ: Գուցէ անոր մէջէն լոյս մը կ'ուեննաս բռնելու ընթացքիդ նկատմամբ:

Ստորդ է որ տանն'ուլթր տարւան ըլլալուս հազիւ երկու ամիս կայ: Ասկից զատ՝ հիմակուան վիճակս, զորն որ մայրս չէր կրնար գուշակել, ինծի աս թոյլտուութիւնը կու տայ:

Էս ալ այնպէս կը կարծեմ: Ուստի ես կ'երթամ. դուռն կարդա. ժամէ մը կու գամ ինչ որդեղը կ'իմանամ:

Երբ որ Հեղինէ խցին մէջ առանձին մնաց, արկղը բացաւ, դարձեալ ծրարը դուրս հանեց, եւ դողդոջուն ձեռքերով վրայի կնիքը բացաւ: Մէջը՝ շատ մը ձերմակ թղթերով փաթեցած՝ նամակ մը գտաւ, եւ այլալուծեամբ ու առատ արցունք թափելով՝ հետեւեալ խօսքերը կ'որդաց:

Ամենասիրելի՛ Հեղինէս:

Ա՛լ հիմա տղայ չես, ուստի եւ սիրտս կրնամ քեզի բանալ: Այսօր այնպիսի բաներ պիտի իմանաս, զորոնք մինչեւ հիմայ կամ չէիր կրնար հասկընալ, կամ ուրիշ մտքի կը տանէիր:

Կրած անունդ՝ քու ընտանեացդ անունը չէ: Էս ստիպուած էի նոյն անունն առնուլ, որպէս զի ապառիմ ինծի դէմ գրեգուռած թշնամույ մը կատաղութենէն, որն որ կ'եսնէր աս դաշամը շնորհեց, որ բոլոր մարդիկներէն անծանօթ կ'անցնէ մ'անցընեմ:

Եւ ուրեմն ըսելքս... Բայց չէ՛, կը վախնամ որ չըլլայ թէ աս թուղթն ան մարդուն ձեռքն իյնայ, որուն կատաղութենէն զքեզ աղատել կ'ուզեմ: Անհա ամէն բան քեզի կը հասկըցնէ ու ընտանիք քեզի կը ճանչցնէ:

Միայն հայրենիքս տեսնելու եւ հոն մտնելու բարձրագոյն կրցաւ զիս ստիպել: Գաղղիա դառնալու: Իսկ դուռն, աղջկիս, որովհետեւ օտար երկիր մը ծնած ես, եւ ամենեւին կ'ալ մը զքեզ իմ հայրենեացս հետ չիկապեր, փախի՛ր, փախի՛ր. վասն զի մօրք թշնամին հոն կը բնակի:

Բայց պէտք չէ որ ան մարդուն դէմ վրէժխնդրութեան ու ատելութեան խորհուրդներ ունենաս: Էս իրեն շատոնց թուղթիւն տուած եմ. կ'ուզեմ որ դուռն ալ թողութիւն տաս, ինչպէս որ Գրիս-

տոս Տէրն մեր իր դահիճներուն ներքեց: Աս ակնկալութեամբ է՝ որ Անային հրաման տուած եմ՝ անոր անունն ու մեղի հետ ինչպիսի կապով կապուած ըլլալը քեզի յայտնելու: Բաւական է որ իրմէ փախչիս:

Խտալիս աղգական մ'ունիմ, որն որ քեզի կը սպասէ: Անային յանձնած եմ որ զքեզ անոր քովը տանի: Էոն որ կ'երթաս, աս աղանդին ինծի բրած ծառայութիւնները չմոռնաս: Մինչեւ իր մահը զինքը քովդ պահէ:

Աս է մօրդ վերջին կամքը:

Ուրիշ ընելքներդ մեծարդ ժողովրդապետին քեզի կը զրուցէ. ամենեւին տաւաղեցաւ չունիմ որ անոր խրատներուն կը հետեւիս:

Ա՛լ ուրիշ բան չիմնար ըսելու, բայց եթէ զքեզ Աստուծոյ նախասնամութեան յանձնել:

Մնաս բարով, սիրելի՛ աղջկիս: Աստուած զքեզ պաշտպանէ:

Մայրդ
Կատարինէ:

Ուրեմն ա՛լ յուսարու բան մը չունիմ, գոչեց դժբախտ աղջիկը եւ նամակը ձեռքէն վար ինկաւ: Էտքը արթուի մը վրայ նետուելով, ձեռքերնորմէն երբեք ծածկեց, սկսաւ աշուրներէն արտասուաց հեղեղ մը թափել:

Բայց աս վիճակին մէջ երկայն ատեն չմնաց, շուտ մը աշուրները երկինք վերցուց, եւ մէկէն յուսահատութեան մէջ իյնալուն վրայ ցաւելով, Տէր, ըսաւ, դուռն այնպէս ուզեր ես, քու կամքդ օրհնեալ ըլլայ: Ներքէ ինծի որ վայրկեան մը քու բարերարութեանդ վրայ տարակուսեցայ, ինչպէս ես ալ կը ներեմ ան թշուառ կնոջ, որն որ մօրս բոլոր յոյսը պարապի հանելով, զիս աս վիճակին մէջ ձգեց: Դուռն ալ, Տէր, թողութիւն տուր անոր, որովհետեւ ինծի բրած մնացը չէր իմանար:

Երբ որ Ատէլ խուցն եկաւ, որք օրինորդն անոր դիմացն ելելով, Սիրելի՛ բարեկամս, ըսաւ, Աստուած այնպէս ուղեր է. պէտք է որ գլուխ ծռեմ: Ան կարդաւ: Աս ըսելով՝ մօրը նամակը ձեռքը տուաւ: Ատէլ գրուածքը լինցնելուն պէս՝ սրտմտութեամբ, թշուառական կրն, գոչեց, բաւական չէր որ...:

Բայց Հեղինէ չթողուց որ խօսքը լինցնէ, ձեռքը բերնին վրայ դնելով, Սիրելիս, ըսաւ, գիտես որ Աստուած շատ անգամ չար մարդիկին իրեն գործիք կ'առնու, իր ընտրեցող հաւատքը փորձելու համար: Եթէ կ'ուզենք Աստուծոյ ողորմութեան մասնակից ըլլալ, ջանանք ան մարդիկներուն թողութիւն տալ՝ որոնք մեզի առիթ կ'ըլլան նոյն ողորմութեան դիմելու:

Իրաւունք ունիս, պատասխանեց Ատէլ: Մոռնանք աս թշուառը եւ միայն ներկային վրայ մտածենք: Էս երթամ մօրեղբօրս նամակ գրեմ: Բայց անկից յառաջ՝ պէտք է որ արկղը տեղաւորած զգեստներդ հանես՝ դարձեալ իրենց տեղը դնես: Խուցը հիմակուան գոտուած վիճակին մէջ չեմ կրնար տեսնել: Կ'ուզեմ որ միշտ մեզի հետ իրբեւ ընտանեաց անդամ մը վաւորուի: